

De frisindede og Nordslesvig 1902-1914

Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 13 (1979)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_nrk_0013-PDF/ho_nrk_0013_73182.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=73182>

pdf genereret den : 28/5-2008

De frisindede og Nordslesvig 1902–1914

Af Mogens S. Mogensen

I årene op til første verdenskrig var det den konservativt dominerende tyske forening, der stod i spidsen for tyskheden i Nordslesvig. De relativt mange frisindede havde svært ved at gøre sig gældende, men var dog en magtfaktor med en Nordslesvig-politik i klar modsætning til den tyske forenings. I flere situationer kunne der etableres samarbejde med det danske parti, men de frisindede måtte dog i den sidste ende sætte tysknationale interesser over liberale principper. Om udviklingen 1902–1914 skriver cand.mag. Mogens S. Mogensen.

Indledning

Nordslesvigs historie i perioden 1864–1920 er helt og holdent domineret af nationalitetskampen mellem dansk og tysk, kampen mellem på den ene side de danske nordslesvigere, der udgjorde det store flertal af befolkningen, og som repræsenteredes af de nationale foreninger og pressen og de danske parlamentarikere, og på den anden side de tysksindede nordslesvigere, repræsenteret af den tyske forening og de preussisk-tyske myndigheder, både de lokale og de centrale, og den tyske presse.¹ Dette hovedaspekt af Nordslesvigs historie er beskrevet og behandlet, men flere forhold gør, at denne »blok-contra-blok-fremstilling« – specielt for tiden efter århundredskiftet – må nuanceres. For det første var der et ukendt antal »blakkede«, der trods pres fra begge sider holdt sig uden for nationalitetskampen. Dernæst var der de ganske vist ret fåtallige internationalistiske socialdemokrater, der omfattede både dansk- og tysksindede. Endelig var der også grupper inden for den såkaldte »nationale tyskhed« (de tysksindede socialdemokrater regnedes for nationalt upålidelige), der var i

---

1. I hele artiklen, også når valgresultater gengives, er Nordslesvig defineret som Haderslev, Åbenrå og Sønderborg amter samt den »danske del« af Tønder amt (med Højer, Møgeltonder, Hostrup, Burkal og Tinglev som de sydligste kommuner).

opposition til den politik, som den tyske forening, der ellers hævdede at repræsentere hele tyskheden, førte. Allerede før århundredskiftet havde enkelte tyske nordslesvigere protesteret mod den tyske forenings Nordslesvig-politik og mod regeringens politik, men især efter Køllertiden var der flere grupper, der mere eller mindre radikalt brød med den tyske forenings politik, således at denne ikke længere kunne siges at repræsentere hele den nationale tyskhed. Efter røret omkring gehejmeråd Jürgensens artikel i »Kölnische Zeitung« i 1908 og Tiedjes artikler i »Christliche Welt« (senere udgivet i bogform »Die Zustände in Nordschleswig«) i 1909 dannedes først Præsteforeningen og kort efter Fredsforeningen, som især repræsenterede moderate hjemmetyskere, der var utilfredse med den tyske forenings politik og indsats. Dernæst var der de frisindede, der først organiserede sig ret sent. Partierne i det tyske rige søgte naturligt også at gøre sig gældende i Slesvig-Holsten og dermed også i Nordslesvig. Ved rigsdagsvalgene opstillede partierne aldrig i 1. kreds (Haderslev), hvor pladsen blev overladt til en tysk fælleskandidat, men i 2. (Flensborg-Åbenrå) og 4. kreds (Tønder-Husum) deltog næsten alle de kendte tyske partier, således også de frisindede. Derimod var det kun få af partierne, der dannede egentlige partiafdelinger i Nordslesvig, næsten kun de national-liberale, de frisindede og socialdemokraterne.

Denne artikels formål er at kaste lidt lys over de frisindedes forhold i Nordslesvig og til Nordslesvig-spørgsmålet og dermed også til det danske parti og den tyske forening.² Fremstillingen er begrænset til tiden mellem Køller og verdenskrigen, og som de vigtigste kilder er anvendt de 4 danske dagblade i Nordslesvig og »Schleswigsche Grenzpost« (Haderslev), hvorimod det desværre ikke har været muligt at benytte de frisindedes vigtigste partiorgan i Slesvig-Holsten, Kieler Zeitung, et tab, som imidlertid opvejes af den nordslesvigske presses udførlige gengivelser (ofte i form af meget lange citater) af K.Z.'s artikler om nordslesvigske forhold.³

Frisindede i Nordslesvig

Mens der har været frisindede i Nordslesvig lige siden grundlæggelsen af de frisindede partier i det tyske rige, så startede organiseringen af dem i foreninger først for alvor midt i den periode, som denne artikel behandler. I *Flens-*

2. »Vælgerforeningen for Nordslesvig« betragtes her som et parti, hvis kulturelle støtteforeninger de store nationale foreninger var.

3. En udførligere redegørelse for de frisindedes samt Fredsforeningens og socialdemokraternes forhold til det danske parti findes i min specialeafhandling »Forholdet mellem det danske parti i Nordslesvig og de oppositionelle organisationer: socialdemokratiet, de frisindede og fredsforeningen, ca. 1902-1914« (Århus 1976).

borg, der ganske vist ikke hørte til det egentlige Nordslesvig, men som alligevel spillede en stor rolle for de politiske partiers udvikling, var der i al fald fra 1897 en aktiv frisindet forening.⁴

Tønder: De tysksindede borgere i Tønder var forholdsvis frisindede og tolerante over for de dansksindede; således frarådede byrådet i 1908 af hensyn til forholdet mellem de to nationaliteter oprettelsen af en afdeling af den tyske forening i byen. Sandsynligvis allerede før århundredskiftet var der blevet dannet en frisindet forening i Tønder, og i 1904 var Tønder også den eneste nordslesvigske by, der var repræsenteret på provinspartimødet i Flensborg. Fra 1890 til o.1912 var der en lille frisindet avis i byen, »Tøndener Nachrichten«, redigeret af bogrykker Olsen.⁵

Åbenrå: På et møde i Åbenrå den 2. marts 1907, hvor formanden for den frisindede forening i Flensborg talte, oprettedes en »Frisindet Forening for Aabenraa Kreds«. Foreningens formål var ifølge vedtægterne ... »die liberale Grundanschauung zu vertreten, zu verbreiten und zur Geltung zu bringen. Er sucht diesen seinen Zweck zu erreichen durch Vorträge, durch Besprechung öffentlichen Angelegenheiten und durch das Bestreben entschieden liberale Vertreter in der Reichstag und den Landtag zu wählen«. Formand blev småbanevært Gullöve, og foreningen startede med 79 medlemmer og havde i 1912 over 200. Så vidt det kan ses, var foreningen domineret af selvstændige erhvervsdrivende, så som købmænd, gæstgivere o.l. Årsagen til foreningens oprettelse må sikkert primært søges i utilfredshed med de konservatives og de nationalliberales partipolitiske dominans ved opstilling af landdagskandidater, og et ønske fra den del af borgerskabet, som udgjordes af de selvstændige erhvervsdrivende, om at hævde sig i det politiske liv i byen. Der er imidlertid intet, der tyder på, at uenighed med den tyske forening i nationalpolitiske spørgsmål har spillet en rolle for foreningens dannelse, hvorfor de danske forsøg på at tage den nye forening til indtægt for en nationalpolitisk opposition mod den tyske forening må anses for at være ubegrundede. Tilbage står imidlertid den kendsgerning, at en partipolitisk gruppering, som de frisindede indledte i Åbenrå, var et brud på den tyske forenings parole, der gik ud på, at i Nordslesvig måtte man lade de partipolitiske uoverensstemmelser vige til fordel for en national enhedsfront, repræsenteret af den tyske forening. At denne »nationale nødvendighed« blev et dække for en yderst konservativ ledelse af tyskheden, har de frisindede sikkert fået øjnene op for og draget konsekvensen af.⁶

4. Fl.A. 4/5 1898. Hmd. 6/2 1903.

5. Hmd. 12/1 1904. Tønder s. 269f.

6. Hmd. 26/2, 4/3, 7/3, 18/3 1907. Fl.A. 10/4 1907. Schl.Grp. 26/2, 4/3 1907. Hmd. 30/4, 18/3, 8/4 1907. Fl.A. 23/7 1912. Schl.Grp. 5/3 1907. Hmd. 7/3, 15/3, 16/3 1907. Schl.Grp. 4/3 1907.

Haderslev: Byrådsvalget i Haderslev i november 1912 blev anledningen til, at der i december samme år oprettedes en frisindet forening i byen. Mange medlemmer af byens tyske håndværkerforening følte sig udfordret af, at embedsmandsforeningen gennemtrumfede opstillingen af udelukkende embedsmænd til byrådsvalget. Dertil kom – så vidt man kan skønne – nu utilfredshed med Hahn og den tyske forenings Nordslesvig-politik.⁷ Efter at en liste havde cirkuleret i byen, især blandt selvstændige erhvervsdrivende, på hvilken der samledes underskrifter til oprettelse af en frisindet forening, blev der den 8. december 1912 holdt et stiftende møde, hvortil også frisindede repræsentanter fra Sønderborg, Flensborg og Hamborg var indbudt. Foreningen fik 24 medlemmer, og tømremester Hönnicke blev formand. Også denne forening var domineret af selvstændige erhvervsdrivende – især håndværkere.⁸ Foreningen kom straks ud for en hård kritik fra den tyske forening og den tyske presse. Schleswigsche Grenzpost påstod, at Hejmdal, der havde været usædvanlig godt orienteret om begivenhederne i Haderslev, havde stået fadder ved stiftelsen af foreningen, og antydede, at foreningen var nationalt set upålidelig, ligesom den spåede den en kummerlig tilværelse. Disse påstande og antydninger dementerede Hönnicke, der bl.a. betonedede foreningens tysk-nationale standpunkt. I øvrigt ville foreningen stille sig på samme standpunkt som det tysk-frisindede parti m.h.t. det nordslesvigske spørgsmål. Den danske presse glædede sig imidlertid højlydt over den nye forening og så heri endnu et frafald fra Hahn og den tyske forening.⁹

Sønderborg: Medens den frisindede forening i Haderslev var blevet dannet på baggrund af interne forhold i byen, på initiativ af byens borgere, blev »Liberaler Verein für Sonderburg und Umgegend« dannet i december 1912 på initiativ af fremskridtspartiets landsforbund for hertugdømmerne, i hvis bestyrelse lærer Jørgensen, Sønderborg, sad. På det møde, man indkaldte til, drøftedes det kommende landdagsvalg, og samtlige talere fremhævede, at det ikke var hensigten på forhånd at tage afstand fra nogensomhelst person eller noget parti i forbindelse med kandidatopstilling til landdagsvalg. Ret hurtigt viste det sig imidlertid, at de frisindede i Sønderborg tog skarpt afstand fra den tyske forenings nationalpolitiske linje, og de blev derefter også skarpt fordømt af den tyske forening og den tyske presse for at skabe splittelse i den tyske lejr. Den danske presse derimod tog godt imod foreningen.¹⁰

Gråsten: Omtrent samtidig blev der også oprettet en frisindet forening i Gråsten, men der vides kun meget lidt om den i øvrigt, ud over at foreningen

7. Hmd. 9., 13., 16., 17., 28., 30. nov. og 12. dec. 1912.

8. Hmd. 30/11 og 10/12 1912. Schl.Grp. 9/12 1912.

9. Schl.Grp. 9., 11., 12., 14. dec. 1912. Hmd. 17/12 1912.

10. Dy.-Po. 21/12 1912 og 6/1, 16/1, 18/1 1913. Hmd. 22/12 1912 og 4/1 1913.

stillede sig på samme standpunkt som den åbenråske forening i Nordslesvigsspørgsmålet, dvs. ikke nogen udtalt opposition til den tyske forening.¹¹

Endelig blev der også gjort forsøg på at oprette frisindede foreninger flere andre steder, bl.a. i Nordborg og Løjt kirkeby, men uden held.¹² Ud over disse frisindede foreninger dannedes der også i Nordslesvig en afdeling af Barth's og Breitscheid's og Gerlach's »Demokratische Vereinigung«, der i 1908 var blevet udskilt fra »Freisinnige Vereinigung«. Således dannede Hemmersam, der var blevet ekskluderet af den frisindede forening i Åbenrå, fordi han havde opfordret til at stemme på den danske landdagskandidat, der var kredsens mest frisindede, en afdeling i Sønderborg i 1908. Omtrent samtidig var der blevet dannet en demokratisk forening i Flensborg, men ingen af foreningerne kom til at spille nogen rolle. Den demokratiske forenings holdning til dansker-spørgsmålet var en del mere danskervenlig end de øvrige frisindedes.¹³

Som de fleste andre tyske partier i denne periode havde også de frisindede partier en melleminstans mellem den enkelte lokalforening og centralledelsen. De nordslesvigske frisindede foreninger hørte således med til den slesvig-holstenske frisindede organisation. Allerede i 1870'erne indtog det slesvig-holstenske frisind under Hänel's myndige ledelse en særstilling inden for hele det tyske frisind. I 1881 havde de frisindede i 2. kreds været med til at støtte Gustav Johannsens valg til rigsdagen ved omvalget, men i 1887, hvor den centrale partiledelse havde »givet ordre« til i tilfælde af omvalg at støtte den danske kandidat i 2. kreds, blev dette afvist af ledelsen af det slesvig-holstenske frisind. I 1893, da det tysk-frisindede parti, »Deutsche Freisinnige Partei«, delte sig i »Freisinnige Vereinigung« og »Freisinnige Volkspartei«, vedblev der i Slesvig-Holsten at bestå en provinsial organisation af »Deutsche Freisinnige Partei«, der ikke ville anerkende spaltningen. Partiorganisationen hældede imidlertid mest til »Freisinnige Vereinigung«'s side, og der dannedes snart en organisation af frisindede foreninger i Slesvig-Holsten, der sluttede sig til »Freisinnige Volkspartei«. Der opstod da også en vis konkurrence mellem de

11. Hmd. 25/2, 22/2 1912 og 27/4 1914.

12. Fl.A. 1/10 1903 og 30/9 1908 og 8/12 1911.

13. Elm: Zwischen Fortschritt und Reaktion s. 203-208. Hmd. 23/7 1908. Fl.A. 24/7 1908. Hmd. 5/9 1908 og 10/11 1909. Fl.A. 11/11 1909 og 25/6 1910 og 30/6 1910. På den demokratiske forenings årsmøde i juni 1914 blev der enstemmigt vedtaget en resolution, hvori partidagen udtaler »sin harme over den politiske voldførelse af den fremmedsprogede befolkning i Nordslesvig og Østgrænselandet. Den preussiske fortyskningspolitik udæsker ved sin dels grusomme, dels latterlige forfølgelsessyge alle kultur menneskers vrede og spot. Den føles af enhver rettænkende folkefælle på den smerteligste måde som en skam. Den demokratiske Forening vil med alle midler og evner, der står til dens rådighed, arbejde for at fjerne dette preussiske system, for at personlighedens frihed overalt kan hævdes« (Fl.A. 6/6 1914).

to grupper, indtil der i april 1904 kom en overenskomst i stand angående kandidatopstillingen i de forskellige kredse og oprettelsen af nye partiforeninger, hvorefter de delte rigsdagskredsene imellem sig. Af de nordslesvigske kredse tilfaldt 2. og 4. kreds folkepartiet, mens ingen kerede sig om 1. kreds. Hverken i parlamenterne eller lokalt i hertugdømmerne kan der dog spores nogen væsentlig forskel i de to frisindede partiers Nordslesvig-politik. I tiden frem til sammenslutningen af de 2 frisindede partier (samt det sydtyske folkeparti) til »Fortschrittliche Volkspartei« i 1910 var der et ret nært samarbejde mellem de to partier i Slesvig-Holsten, der dog holdt selvstændige provinspartimøder indtil 1909. Efter sammenslutningen i 1910, hvor Slesvig-Holsten sammen med Hamborg og Lybæk kom til at udgøre et distrikt, fulgte der en ekspansionsperiode med oprettelse af en del ny foreninger i hertugdømmerne.¹⁴

De frisindede partier stod ret stærkt i hertugdømmerne og fik ved rigsdagsvalgene i 1903, 1907 og 1912 hhv. 21 %, 32 % og 25 % af stemmerne og hhv. 2, 5 og 7 af provinsens 10 mandater. Imidlertid fik de frisindede stort set aldrig valgt nogen i første valgogang og var derfor afhængige af andre partiers støtte – især de nationalliberales og socialdemokraternes. Også ved landdagsvalgene gjorde de frisindede sig gældende, dog ikke så stærkt som ved rigsdagsvalgene på grund af den ulige valgret.¹⁵

De frisindedes vigtigste dagblad i hertugdømmerne var Kieler Zeitung, der i praksis fungerede som det slesvig-holstenske frisinds officielle talerør, skønt det var nærmest knyttet til de kredse, der stod bag »Freisinnige Vereinigung«. Redaktør var den ret danskervenlige A. Niepa. Desuden udgav dr. Leonhart, der i 1903 var blevet valgt som rigsdagsmand for 4. kreds, fra 1906 et fjortendagskrift »Fortschritt« og fra november 1909 til en konkurs i juli 1910 »Kieler Tagespost«. I selve Nordslesvig var der som nævnt et lille og ubetydeligt frisindet blad »Tondener Nachrichten«. I 1907 havde de frisindede i Flensborg planer om at oprette en frisindet avis i Flensborg med filialer i Åbenrå og Gråsten, men planerne blev aldrig realiseret. Enkelte andre tyske aviser i hertugdømmerne blev også i perioder redigeret i en mere eller mindre frisindet ånd.¹⁶

14. Nipperdey s. 192-96. Heberle s. 23 og 27. Fl.A. 27/4 1905 og 2/5 1905 og 9/3 1910 og 4/10 1910.

15. Heberle s. 23.

16. Elm: Zwischen Fortschritt und Reaktion s. 4. Elm: Die bürgerlichen Parteien s. 69. Fl.A. 21/4 1903 og 21/7 1910. Hmd. 23/7 1910: A. Niepa (f. 1841) var med i KZ.'s redaktion fra 1866 (fra 1905 som redaktør) til sin død 1910. Han talte godt dansk og fulgte også godt med i forholdene i Danmark. Han var en erklæret modstander af Køller-politikken. Fl.A. 30/12 1909. Hmd. 5/4 1910. Schl.Grp. 14/8 1909. H.P. Hanssens privatarkiv: Breve fra rigsdagsmand Struve til H.P. Hanssen 3/11 1909 og 30/7 1910. Fl.A. 22/2 1907.

De frisindede foreninger i Nordslesvig fik aldrig ret mange medlemmer, og foreningen i Haderslev sygnede efterhånden hen. For at danne sig et billede af frisindedes politiske styrke i Nordslesvig må vi kaste et blik på resultaterne af rigsdagsvalgene. De frisindede opstillede imidlertid aldrig nogen kandidat i 1. kreds; i denne kreds var der altid opstillet en tysk fælleskandidat. Det er derfor meget vanskeligt at skønne, hvor stor en del af den samlede vælgermasse, der var frisindet. Man kan kun – med nogen ret – antage, at de frisindede i 1. kreds sikkert har udgjort en tilsvarende andel som i det øvrige Nordslesvig. I Åbenrå amt, der udgjorde en del af 2. kreds, fik de frisindede følgende stemmetal:

1903: 794 stemmer = ca. 17,5 % af de afgivne stemmer

1907: 545 stemmer = ca. 10,7 % af de afgivne stemmer

1912: 970 stemmer = 17,0 % af de afgivne stemmer

Over halvdelen af de frisindedes stemmer i Åbenrå faldt altid i Åbenrå by.

I den »danske del« af 4. kreds fik de frisindede følgende stemmetal:

1903: 818 stemmer = 24,0 % af de afgivne stemmer

1907: 921 stemmer = ca. 22,8 % af de afgivne stemmer

1912: 782 stemmer = ca. 16,8 % af de afgivne stemmer

Knap halvdelen af de frisindede stemmer i dette område faldt i Tønder by. Inden for den såkaldte »nationale tyskhed« (hele stemmetallet minus danske og socialdemokratiske stemmer) udgjorde de frisindede stemmer i perioden 1903–12 mellem ca. $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af stemmerne i Åbenrå amt og den »danske del« af Tønder amt. Det viser sig altså, at i de områder af Nordslesvig, hvor de tyske vælgere kunne stemme efter partipolitisk tilhørsforhold og overbevisning, var der en ganske betydelig del af den tysksindede befolkning, der var frisindet!¹⁷

De frisindedes principielle Nordslesvig-politik¹⁸

For at forstå de frisindedes nationalitetspolitik og specielt Nordslesvig-politik er det nødvendigt at sætte denne ind i den sammenhæng, som de frisindedes ideologi og socio-økonomiske struktur udgjorde. De frisindede partier rekrut-

17. Min specialeafhandling, appendiks 1.

18. De forskellige frisindede gruppers og partiers principielle Nordslesvig-politik behandles her under ét, idet der ingen væsentlig forskel var mellem dem (en undtagelse danner dog den demokratiske forening, der var mere danskervenlig, og som i øvrigt lå nærmere op ad socialdemokratiet på flere punkter). Inden for alle de frisindede grupper i Nordslesvig og Hertugdømmerne var der dog 2 strømninger m.h.t. Nordslesvig-politikken – en mere national-fanatisk gruppe og en mere, nationalt set, tolerant gruppe. Det var den sidste gruppe, der i hertugdømmerne var i flertal, og hvis principielle synspunkter her skildres.

terede deres ledere og medlemmer (og hentede deres stemmer) fra mellemklassen, fra bank- og industrikredse og fra intellektuelle miljøer. Disse grupper, der repræsenterede det mellemste og øverste borgerskab, var udpræget liberale, med interesse i – som endnu opadstræbende klasse – at få mere del i styringen af samfundet gennem en demokratisering af samfundet og gennem parlamentarisme. Et hovedprincip for dem var »lige ret for alle«, oprindeligt rettet mod feudale rester af privilegier, men nu også af stor betydning for deres holdning til nationale minoriteter i det tyske rige. I det hele taget indeholdt deres ideologi et krav om respekt for de statsborgerlige rettigheder og friheder. Deres økonomiske interesse måtte gå i retning af frihandel, da den tyske industri på de fleste områder var konkurrencedygtig i forhold til andre lande. Således var de frisindede stærkt interesseret i at få etableret en handelstraktat med Danmark, der kunne åbne det danske marked specielt for slesvig-holstensk industri. De frisindede var af den mening, at en sådan fordelagtig handelstraktat blev vanskeliggjort, hvis danskerne i Nordslesvig ikke blev behandlet godt. Nordslesvig-spørgsmålet kunne let skabe tyskerhad i Danmark med ubehagelige konsekvenser for tysk industri.¹⁹

Som det borgerlige parti, det var, måtte nationalismen også spille en stor rolle for dets politik. (Specielt for de slesvig-holstenske frisindedes vedkommende var deres tyske nationalfølelse parret med en gammel slesvigholstenisme, der dog i denne periode ikke spillede nogen større rolle). Denne nationalisme, der var knyttet til en stærkt fremvoksende imperialisme, og som måtte kræve fremme af tyskheden og af tyske interesser overalt, kunne vanskeligt undgå at bringe de frisindede i konflikt med deres liberale og humane synspunkter. I princippet hævdede de frisindede, at det altid måtte være i den nationale interesse at behandle de nationale minoriteter ud fra humane og liberale grundsætninger, ud fra princippet om »lige ret for alle« osv. Humanitetens politik var i nationale spørgsmål også hensigtsmæssighedens politik. Ikke desto mindre må man konstatere, at de frisindede – som man kunne forvente af et borgerligt-nationalt parti – samtidig hævdede, at det tyske riges nationale interesser også for dem havde førstehedsrang. Dette de frisindedes »nationale dilemma« forsøgte de forskellige frisindede instanser og grupper at løse på forskellig vis. En del af de frisindede i Nordslesvig, der jo havde problemerne nærmest inde på livet, syntes således villige til at afskrive store dele af principperne for ikke at blive udskreget som unationale af den tyske forening og for at varetage tyskhedens nationale interesser.²⁰

19. Elm: Zwischen Fortschritt und Reaktion s. 13ff. Elm: Die bürgerlichen Parteien s. 69ff, 80ff, 779ff.

20. At der også blandt de frisindede i det øvrige Slesvig-Holsten var en sådan divergens, vidner

Nordslesvigs tilhørsforhold: I dette spørgsmål var de frisindede næsten på linje med den tyske forening. Grænsen lå fast ved Kongeåen, derom ingen tvivl. »Nordslesvig er et uadskilleligt Stykke af det »up ewig ungedeelte« Slesvig-Holsten, uløseligt forbundet med Preussen og Tyskland«. Begrundelsen for dette standpunkt var, at den nationale interesse krævede det, og formelt set også det gamle slesvigholstenistiske krav om hertugdømmernes udelelighed – og endelig ophævelsen af § 5 i 1878.²¹ De frisindede betragtede Pragfredens § 5 som en stor fejltagelse, da ingen tyskere nogen sinde kunne tænke på at opfylde de løfter, som den indeholdt, men ved overenskomsten mellem Preussen og Østrig i 1878 var den definitivt blevet ophævet, og tredjeparten – Danmark og de danske nordslesvigere – havde ingen juridiske rettigheder længere. I modsætning til den tyske forening mente de frisindede imidlertid, at § 5 havde givet de danske nordslesvigere nogle begrundede forhåbninger og havde foranlediget nogle danskere til at optere for Danmark i forventning om en snarlig genforening med Danmark; derfor burde der vises hensynsfuldhed over for optanterne, ligesom der burde tages meget lempeligt på danskernes genforeningshåb. Det i § 5 udtrykte princip om national selvbestemmelse, som egentlig var et liberalt princip, forkastedes af de frisindede: »Statsgrænser fastsættes ikke ved folkeafstemning, men ved statsoverenskomst«.²²

Målet for Nordslesvig-politikken: Dybest set var målet også for de frisindede – ligesom for den tyske forening – en germanisering af Nordslesvig, »den indre tilegnelse af, hvad der den gang (1864) vandtes ved en ydre statsoverenskomst«, som landdagsmand Wittrock, Flensborg, udtrykte det i 1909. Til forskel fra den tyske forening regnede de frisindede med et ret langsomt tempo i germaniseringsprocessen, ligesom de også var indstillet på at anvende helt andre midler. Stadierne frem mod dette langsigtede måls opfyldelse var, at der skete en fredelig udjævning af de nationale modsætninger i Nordslesvig, at de danske nordslesvigere forsonede sig med de bestående statslige forhold og opgav deres genforeningshåb, at der skete en styrkelse af tysk kultur i Nordslesvig, således at man kom dertil »lidt efter lidt at se tysk sindelag vokse frem til grænsen«.²³

den forskellige holdning til Køllers udvisningspolitik, som de frisindede foreninger i Slesvig og Kiel indtog i 1899, om. Sievers s. 118-24.

21. Se appendiks. Nordslesvig 1899 s. 113 og 120ff.

22. Hmd. 29/1 1901 og 27/4 1914. Fl.A. 30/11 1901. Nordslesvig 1899 s. 120ff. I øvrigt tvivlede mange frisindede ledere på, at en afstemning i Nordslesvig ville falde særlig heldigt ud for danskerne, da mange p.g.a. deres økonomiske interesse i forbindelsen med Tyskland sikkert ikke ville stemme for en genforening med Danmark. Således dr. Blunck. (Hmd. 25/2 1912).

23. Se appendiks.

Den tysksindede befolkning og den tyske forening: De frisindede så ikke så sort på den tysksindede befolknings situation, som den tyske forening specielt i tiden efter optantkonventionens vedtagelse i 1907 gjorde. Ligesom fredsforeningens medlemmer mente de fleste frisindede, at den tyske befolkning primært skulle regne med selvhjælp. Dette udelukkede dog ikke, at de frisindede også ønskede, at regeringen både økonomisk og kulturelt skulle fremme tyskheden. De frisindede anerkendte den tyske forenings berettigelse som samlingspunkt for den tyske befolkningsdel, efter at danskerne havde samlet sig i store nationale foreninger, og de anerkendte også, at den havde udført et stort og nødvendigt arbejde. Men de mente, at den tyske forening var slået ind på en helt forkert politik – en »danskeræderpolitik«, som både var uhensigtsmæssig og etisk forkastelig. Også den statsunderstøttede presse i Nordslesvig tog de fleste frisindede afstand fra på grund af dens ophidsende og aggressive form. I øvrigt var det en torn i øjet på de frisindede, at det var den tyske forening, der ledede valgene på tysk side i 1. kreds til rigsdagsvalgene og i begge nordslesvigske landdagsvalgkredse, da den tyske forenings ledelse var meget konservativ. Værre var det dog for de frisindede, at den tyske forening ofte betvivlede de frisindedes ægte nationale sindelag. Det var derfor for de frisindede altid meget afgørende at fremhæve deres nationale sindelag og politik, hvilket undertiden medførte, at visse grupper (f.eks. de frisindede i Åbenrå og Gråsten) tilsidesatte andre frisindede grundsætninger til fordel for den nationale.²⁴

Den danske befolkning og det danske parti: Ligesom i den tyske forening var der også hos de frisindede – omend ikke i så høj grad – en tendens til at skelne skarpt mellem den danske befolkning som sådan, som de frisindede så meget positivt på, og så de danske agitatorer plus visse aviser, der ophidsede befolkningen ved hjælp af § 5 til genforeningshåb og -bestræbelser. Årsagen til de uheldige forhold så de frisindede imidlertid primært i en forfejlet regeringspolitik, der havde givet agitatorerne godt stof til deres arbejde. I øvrigt så de frisindede meget positivt på størstedelen af de danske foreningers arbejde, som de anså for at være et fuldt ud lovligt arbejde til værn for dansk sprog og nationalitet.

Det, de tog afstand fra, var primært de påståede genforeningsbestræbelser, som de især fandt i Flensborg Avis' virksomhed. Genforeningshåbet skulle man ikke bekæmpe, da det var en åndelig størrelse, som ikke kunne eller skulle udryddes med magt. Dog var det de frisindedes overbevisning, at så snart det danske parti officielt opgav genforeningstanken, ville den danske

24. Fl.A. 1/2 1902 og 2/11 1909 og 18/4 1903 og 30/5 1902. Hmd. 29/12 1908.

befolkning blive meget bedre behandlet af regeringen. I øvrigt anså de frisindede store dele af den danske befolkning for politisk at være helt på linje med deres egen ideologi.²⁵

Kritik af regeringens Nordslesvig-politik: Som før antydte anså de frisindede regeringens Nordslesvig-politik siden midten af 1880'erne for at være totalt forfejlet – med klimaks i Køllertiden. Mens regeringen i de første ca. 20 år efter 1864 havde behandlet danskerne skånsomt, og danskheden i denne periode var gået talmæssigt tilbage, hvorimod tyskerne havde haft fremgang, så var regeringen i 1880'erne slået ind på en streng tvangspolitik på flere områder, og resultatet, som viste sig ved valgene, var en relativ tysk tilbagegang. De frisindede ønskede som den mest retfærdige (etiske) og den mest hensigtsmæssige (effektive) politik en politik baseret på »lige ret for alle«, både danske og tyske, således at også danskerne frit kunne nyde deres borgerrettigheder som tyske statsborgere, ligesom de også skulle opfylde deres borgerpligter.

Over for dem, der hævdede, at der i visse situationer, som f.eks. i Nordslesvig-spørgsmålet, måtte tages mere hensyn til statens interesser end til udøvelsen af retfærdighed, hævdede de frisindede ledere, at det altid måtte være i statens interesse at udøve retfærdighed mod alle. Heller ikke med disse formuleringer havde de frisindede dog løst deres »nationale dilemma«. De frisindede ønskede altså, at regeringen skulle føre en rolig og støt politik baseret på »lige ret for alle« omend med økonomisk og kulturel støtte til tyskheden, og regnede så med, at det i det lange løb ville føre til målet: rolige og fredelige forhold og en »indre erobring« af Nordslesvig.²⁶

Sprogspørgsmålet: De frisindede anså sprogforordningen af 1888 for et stort politisk fejlgreb, dels fordi den næsten fordrev det danske sprog fra skolen, hvilket var principielt forkasteligt, dels fordi fjernelsen af dansk fra skolen var til stor skade for de tysksindede, der dermed blev handicappet på det økonomiske og kulturelle område, dels fordi sprogforordningen gav danskerne nogle meget gode argumenter i deres agitation. Derfor billigede de frisindede danskernes kamp for bevarelsen af deres sprog og støttede også bestræbelserne for at få indført 2 danske sprogtimer i skolen. Modsat den tyske forening mente de frisindede, at der var en lige så nær sammenhæng mellem det plattanske sprog i Nordslesvig og det højdanske rigssprog, som der var mellem plattysk og højtysk. Derfor kunne man ikke uden skade for folkelivet i Nord-

25. Se appendiks. Fl.A. 22/10 1909. H.P. Hanssen: Tilbageblik II s. 202.

26. Se appendiks. Hmd. 27/4 1914 og 20/4 1903. Fl.A. 20/11 1901. Nordslesvig 1899 s. 25ff. Sievers s. 108ff, 122, 125ff.

slesvig fordrive undervisningen i det højdanske skriftsprog fra skolen. På basis af deres principielle anerkendelse af det danske sprogs berettigelse såvel i det nordslesvigske private liv som i det offentlige liv måtte de også principielt tage afstand fra sprogparagraffen i rigsforeningsloven, der kun gav ret til benyttelse af ikke-tyske sprog i offentlige forsamlinger i områder med over 60 % fremmedsprogede, og det kun i 20 år. At de frisindede rigsdagsmænd og dermed stort set alle de frisindede i Slesvig-Holsten alligevel accepterede sprogparagraffen skyldtes, at rigsforeningsloven opfyldte så mange frisindede krav i øvrigt, at de ikke ville lade den strande på sprogparagraffen og dermed bringe det liberalt-konservative bloksamarbejde i fare.²⁷

Optanter og hjemløse: Udvisningerne af optanter under Køller-politikken blev kraftigt fordømt af de frisindede. De krævede en løsning af optantspørgsmålet uden hensyn til, at danskerne derved ville få en stemmemæssig fremgang på flere hundrede. Begrundelserne herfor var flere. For det første var det en »sædelig pligt« for Preussen at naturalisere optanterne. Men det spillede også en stor rolle i overvejelserne, at en løsning af optantspørgsmålet var afgørende for et godt forhold til Danmark. Endelig forventede de også, at en løsning af dette for danskerne mest akutte problem ville medføre en beroligelse i Nordslesvig, at danskerne ville neddæmpe deres agitation og på længere sigt få lettere ved at affinde sig med det statslige tilhørsforhold til Preussen-Tyskland. Derfor modtog de frisindede optanttraktaten i januar 1907 med stor tilfredshed. Tilsyneladende blev dog en del frisindede især i Nordslesvig skuffede i deres forventninger angående danskernes reaktion. Også spørgsmålet om de hjemløse ønskede de frisindede løst, nemlig på den måde, at også de blev naturaliseret. Dr. Blunck, der var valgt til rigsdagen for 4. kreds med dansk støtte i januar 1912, var en af drivkræfterne i udvalget om lov om statsborgerret, der resulterede i en for danskerne ret gunstig løsning af problemet.²⁸

Økonomiske forhold: De frisindede ønskede ikke, at den nationalpolitiske kamp i Nordslesvig også blev overført til det økonomiske område. Derfor protesterede de imod at fremme germaniseringen af Nordslesvig gennem en økonomisk kamp mod de danske nordslesvigere, ligesom de også fordømte de danske nordslesvigeres økonomiske boykot af de tysksindede. På trods af dette grundsynspunkt ønskede de dog, at regeringen også økonomisk skulle

27. Nordslesvig 1899 s. 27ff, s. 130-39. Hmd. 22/2 1914.

28. Hmd. 12/10 1905 og 24/1 1907 og 25/2 1913 og 24/1 1907 og 28/4 1908. Schl.Grp. 18/7 1907. FLA. 6/11 1902 og 21/2 1903.

styrke tyskheden i Nordslesvig. Denne modsætningsladede holdning var igen et udslag af de frisindedes »nationale dilemma«. ²⁹

Nordslesvig i udenrigspolitisk sammenhæng: De frisindede så både en handelspolitisk og en militærpolitisk interesse i et godt forhold til og samarbejde med Danmark. De ønskede en handelstraktat mellem Tyskland og Danmark, for at den tyske industri kunne få et godt afsætningsmarked for sine produkter, og de var klar over, at det måtte modsvares af en åbning af de tyske markeder for dansk landbrugsekспорт. Dette sidste var agrarerne meget imod og ønskede derfor – ifølge den frisindede tolkning – »allerhelst (at) rejse en økonomisk skillevæg mellem Danmark og Slesvig, og derfor ser de kun højst ugerne den politiske tilnærmelse«. De frisindede derimod arbejdede på en tilnærmelse til Danmark via Nordslesvig – af handelsmæssige grunde. De mente, at en god behandling af de danske nordslesvigere ville fremme muligheden for en handelstraktat. Militærpolitisk måtte Tyskland også være interesseret i et venskabeligt forhold til Danmark, da det i tilfælde af krig var af afgørende betydning, hvem der kontrollerede indsejlingen til Østersøen. Også på dette område mente de frisindede, at en god behandling af de danske nordslesvigere var vejen til et godt forhold til Danmark. Derfor anbefalede de »at betræde den eneste gangbare vej, frisindets vej, for at skabe et dansk-tysk venskab«. En sådan politik ville også bevirke, at Tyskland ville få stemningen i hele Norden over på sin side. ³⁰

Det danske partis principielle holdning til de frisindede

De frisindede var nok den gruppe inden for tysk politik, der m.h.t. politiske principper og programmer lå det danske parti nærmest. De frisindedes slagord om »lige ret for alle«, demokratisering af valgretten, parlamentarisme osv. havde de fleste danskeres sympati. Dog var – som redaktør Jessen sagde i 1903 – »Freisinnige Vereinigung« nok mere koloni- og militærbegeistret, end det danske parti brød sig om, og »Freisinnige Volkspartei« var nok også mindre socialt bevidst, end det danske parti fandt det for rigtigt. De frisindede parlamentarikere havde ved mange lejligheder (f.eks. i Køllertiden) ydet de danske parlamentarikere værdifuld støtte i parlamenterne, og det glemte det danske parti ikke. Det var dog især G. Johannsen og H.P. Hanssen, der foretrak at samarbejde med de frisindede, mens redaktør Jessen, da han i 1902 blev valgt ind i rigsdagen, i første omgang søgte at genoptage Krügers politik

29. Hmd. 27/4 1914 og 22/2 1914. Se s.

30. Hmd. 10/8 1907 og 16/6 1909 og 20/4 1903 og 21/4 1903. Sievers s. 76f. og 110.

med samarbejde med centrum, dog uden held, fordi den politiske situation nu var en ganske anden. Derfor måtte også Jessen søge sin vigtigste støtte hos de frisindede.³¹

De frisindedes Nordslesvig-politik var det danske parti ikke helt tilfreds med. Hejmdal skelnede mellem et »ægte« frisind og et »uægte« i hertugdømmerne. Det »ægte« frisind var repræsenteret af mænd som Leonhart, Blunck, Struve, Spethmann, Hoff, Carstens, og af de frisindede foreninger i Haderslev og Sønderborg og af Hemmersam og hans demokratiske forening, som Hejmdal havde stor sympati for, fordi de alle havde haft mod til at gøre op med Køllerpolitikken og den tyske forening. Det »uægte« frisind var repræsenteret af Wolgast, Leube, de frisindede foreninger i Åbenrå og Gråsten og, fra 1909, af Kieler Zeitung, som Hejmdal betragtede som en slags »frafaldne« frisindede, fordi de ikke havde brudt med Køllerpolitikken og den tyske forening. Hejmdal regnede altså med en kerne af »ægte« frisind (også i Nordslesvig), som helt og holdent prægede provinspartiernes Nordslesvigresolutioner, og hele tiden forsøgte bladet at appellere til de »frafaldne« med henvisning til de frisindedes principper om at vende tilbage til den traditionelle Nordslesvig-politik.³² Flensborg Avis derimod var generelt ret skeptisk over for alle frisindede i hertugdømmerne og mente, at forskellen mellem de frisindede og den tyske forening var minimal; den bestod primært i, at de frisindede mente at have en mere effektiv germaniseringsmetode, nemlig med list og med lempe, end den tyske forening. Da Flensborg Avis således betragtede alle frisindede som mere eller mindre »fordærvede« af samme ånd, som besjælede den tyske forening, anså den det for spildt ulejlighed at appellere til de frisindede om at følge deres egne principper. De danske nordslesvigere skulle aldrig regne med andre end sig selv.³³

De frisindede i nordslesvigsk politik 1902–1914

Rigsdagsvalg 1903 og 1907: Under Køller-politikken havde de frisindede givet det danske parti værdifuld hjælp i form af parlamentarisk støtte og opbakning i pressen og på protestmøder i hertugdømmerne.³⁴ Ved rigsdagsvalget i 1903 fik det danske parti mulighed for at gøre gengæld, idet de frisindede forventede

31. Salomon s. 91-101. Redaktør Jessens artikler s. 172. FLA. 19/9 1902. Hmd. 19/4 1903. H.P. Hanssen: Tilbageblik II s. 303f og 309 og 189.

32. Hmd. 16/3 1909 og 30/9 1902 og 27/4 og 29/4 1914.

33. FLA. 19/9 og 30/9 1902.

34. Nordslesvig 1899 s. 21ff. Sievers s. 73ff. og s. 118-30. Hmd. 7/8 1901.

at få deres kandidater på omvalg, og så ville de få brug for støtte fra andre partier i 2. og 4. kreds. Allerede inden valget vedtog det danske parti på sit årsmøde en omvalgsparole, der fastlagde partiets stilling i eventuelle omvalgssituationer, hvor det eventuelt kunne komme på tale at stemme på en frisindet eller socialdemokrat: »Idet Vælgerforeningen fastholder sit gamle standpunkt over for omvalgene og erklærer deltagelsen for en frivillig sag, forventer den, at ingen dansk mand ved mulige omvalg vil stemme paa repræsentanter, som ikke har udtalt sig klart, utvetydigt og bestemt imod Køllerpolitikken og den dermed i forbindelse staaende tvangsgermanisering i Nordslesvig«. ³⁵ Den frisindede fælleskandidat for frisindede og nationalliberale i 2. kreds havde imidlertid ikke – måske af hensyn til de nationalliberale – undsagt Køllerpolitikken, men han kom heller ikke på omvalg. Det gjorde derimod Leonhart i 4. kreds, og han havde fordømt Køller-politikken. Formanden for »Freisinnige Volkspartei«, E. Richter, henvendte sig derfor til H.P. Hanssen og redaktør Jessen for at få det danske partis støtte. Jessens blad, Flensborg Avis, gav imidlertid kort tid efter udtryk for, at Leonhart ikke tilstrækkeligt klart havde udtalt sig imod Køller-politikken, og den ville derfor anse det for et brud på Vælgerforeningens omvalgsparole, hvis der alligevel blev stemt på ham. H.P. Hanssens Hejmdal opfordrede derimod til at støtte Leonhart. Resultatet af omvalget blev, at Leonhart blev valgt, uden at de danske stemmer tilsyneladende blev udslagsgivende. Dagen efter valget udtalte Hejmdal, at »vi betragter det dog som et glædeligt fremskridt i retning af politisk skoling og udvikling, at danskerne i fjerde kreds også har søgt at øve indflydelse på omvalget. Derved skaffer vi os større respekt og tvinger vore modstandere til at vise hensyn«. ³⁶

Kort efter at rigsdagen i december 1906 var opløst, henvendte »Freisinnige Volkspartei«'s leder, denne gang Wiemer, sig igen til H.P. Hanssen. Nu blev han bedt om at udvirke, at det danske parti ikke opstillede nogen kandidat i 4. kreds, men straks i første valgomgang stemte på Leonhart, da denne var stærkt truet af den nationalliberale kandidat Feddersen. Dette ønske kunne H.P. Hanssen selvfølgelig ikke indfri, men efter hovedvalget lovede han at gøre sin indflydelse gældende til fordel for Leonhart. ³⁷ Vælgerforeningen udstedte den samme omvalgsparole som i 1903, og Flensborg Avis var også denne gang temmelig afvisende over for de frisindede, dog ikke så meget som i 1903, mens Hejmdal agiterede for støtte til Leonhart. Resultatet blev, at Leonhart

35. Hmd. 18/5 og 25/5 og 28/5 og 5/5 og 24/6 1903. Fl.A. 3/6 1903. Th. Petersen s. 309.

36. H.P. Hanssens priv.ark.: Breve fra Richter 18/6 1903. Fl.A. 21/6 1903. Hmd. 24/6 og 26/6 1903.

37. H.P. Hanssens priv.ark.: Breve fra Wiemer 12. og 28. jan. 1907.

blev genvalgt, og de danske stemmer, ca. halvdelen af det danske stemmetal i første valgømgang, blev udslaggivende.³⁸

Stormløbet mod den »mildere kurs« i sommeren 1907: Optanttraktaten af 11. januar 1907 blev indledningen til en »mildere kurs« i Nordslesvig-politikken fra regeringens side. I juli blev programmet for den nye politik fremlagt af den nye overpræsident v. Bülow, der straks blev heftig angrebet af den tyske forening og de tyske blade i Nordslesvig. Samtidig fremsatte den tyske forening alvorlige beskyldninger mod det danske parti og den danske befolkning om løsrivelsesforsøg og boykot af tyske handlende, som det danske parti dog straks dementerede samtidig med, at det udsendte en tillidserklæring til v. Bülow.³⁹ I denne kritiske situation lykkedes det imidlertid H.P. Hanssen at mobilisere vide kredse af det slesvig-holstenske frisind til støtte for den »mildere kurs« og det danske parti. På møder og i pressen afviste de frisindede den tyske forenings forsøg på at få regeringen til at ændre kurs igen i Nordslesvig-politikken. Baggrunden for dette samarbejde skal sikkert søges deri, at Leonhart var blevet genvalgt i 4. kreds på danske stemmer, og at H.P. Hanssen efter redaktør Jessens død i 1906 nu mere stod som eksponent for det danske parti med en for de frisindede langt mere acceptabel politik. Den tyske forening, der angreb de frisindede meget skarpt for deres »danskervenlighed«, havde imidlertid held til at påvirke regeringen til at stramme grebet igen.⁴⁰

Sprogparagraffen i rigsforeningsloven: Da det i løbet af efteråret 1907 blev klart, at regeringen ville fremsætte et forslag til en rigsforeningslov, der ganske vist ville blive ret liberal, men samtidig ville komme til at indeholde et forbud mod benyttelsen af fremmede sprog i offentlige forsamlinger, forsøgte H.P. Hanssen via de frisindede at få fjernet eller mildnet dette sprogforbud. De frisindede var principielt imod sprogforbudet, men dels var de meget interesseret i at få rigsforeningsloven gennemført, da den imødekom mange af deres krav, dels var de ikke interesseret i at sætte det liberalt-konservative bloksamarbejde over styr. Da loven i april blev vedtaget – af et flertal bestående af de konservative, de nationalliberale og (med få undtagelser) de frisindede – indeholdt den et sprogforbud, der dog var således udformet, at Haderslev, Åbenrå og Sønderborg amter blev undtaget i 20 år. Det lykkedes desuden H.P. Hanssen at få en tilfredsstillende ordning for den dansktalende del af Tønder amt.

38. Hmd. 1/2 og 2/2 1907. Fl.A. 31/1 og 1/2 og 10/2 1907.

39. Mackeprang s. 270f. Schl.Grp. 18/7 og 26/7 og 16/8 1907. Hmd. 26/7, 30/7 og 10/8 og 12/8 og 13/8 1907. Fl.A. 19/7 1907.

40. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 144-146. Hmd. 6/8 og 16/8 1907. Fl.A. 15/8 1907. Schl.Grp. 15/8 1907. Fl.A. 6/9 og 4/10 1907.

Leonhart gik efter aftale med H.P. Hanssen til indenrigsminister v. Moltke, der lovede, at denne del af Tønder amt også ville blive undtaget i overgangsperioden. Hejmdal, der havde været ret forstående over for de frisindedes vanskelige situation, var stort set tilfreds med det, der var opnået, og var taknemlige for Leonharts indsats. Flensborg Avis derimod havde stillet de frisindede over for absolutte krav uden megen forståelse for de politiske realiteter og var nu sammen med »Modersmålet« og »Dybbøl-Posten« meget forargede over de frisindedes og specielt Leonharts støtte til spropparagraffen og mente, at det måtte få konsekvenser for danskernes forhold til de frisindede i 4. kreds.⁴¹

Landdagsvalget i sommeren 1908: Ved landdagsvalgene i de 2 »danske« landdagsvalgkredse, Haderslev og Åbenrå-Sønderborg, stod de frisindede næsten altid i samme vanskelige situation som ved rigsdagsvalg i 1. kreds: Der var opstillet tyske fælleskandidater, som var knyttet tæt til den tyske forening, og som i øvrigt oftest var meget konservative. Alligevel gik næsten alle frisindede hen og stemte på fælleskandidaterne. Men i 1908 forsøgte de frisindede i Åbenrå-Sønderborg-kredsen at få indflydelse på kandidatopstillingen, hvilket må ses på baggrund af dannelsen af en frisindet forening i Åbenrå i 1907. Allerede dette år var der planer om at forsøge at få Duus, en frisindet leder fra Flensborg, opstillet som fælleskandidat. Da de frisindede dog forkastede denne mulighed som urealistisk, indledte de forhandlinger med de nationalliberale, der gerne ville have deres egen Herting opstillet. Også disse planer strandede imidlertid, og det blev efterhånden klart, at den tyske forening nu ville satse hårdt på at sætte sin egen kandidat igennem, nemlig Hahn.

Den tyske forening indkaldte alle interesserede til et møde i Sønderborg, hvor man skulle vælge tillidsmænd til det afgørende møde den 8. april i Gråsten, hvor kandidaten skulle udpeges. Kort forinden søgte den frisindede professor Stölting i Sønderborg dog at bremse denne udvikling ved at indkalde til et møde for at drøfte kandidatspørgsmålet. Tilslutningen var imidlertid ganske ringe, og resultatet blev derfor kun en svag protest mod den tyske forenings fremgangsmåde. Dermed var løbet kørt for de frisindede. På Sønderborg-mødet var den tyske forenings repræsentanter i stort flertal, hvorfor også hovedparten af tillidsmændene til Gråsten-mødet var indstillet på at vælge Hahn. Dette skete da også – trods protester fra frisindede tillidsmænd – på mødet i Gråsten. Men i og med at Hahn af tillidsmændene i Gråsten var blevet valgt som tysk fælleskandidat, var også de frisindede nu forpligtet til at støtte

41. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 157f og 190-226. Fl.A. 25/2 og 26/2 1907. Hmd. 10/2 og 8/11 1907. Hmd. 25/4 1908. Fl.A. 10/4 og 2/5 1908.

Hahn, hvilket de da også gjorde i den følgende tid, selv om det frisindede partimøde for hertugdømmerne kort efter beklagede opstillingen af ham. På trods af en udbredt misfornøjelse i de frisindede kredse var der dog kun én frisindet, som offentligt protesterede, nemlig et medlem af den frisindede forening i Åbenrå, agent Hemmersam fra Sønderborg. Først i anonyme læserbreve i Dybbøl-Posten, og senere på offentlige møder og i artikler hævdede Hemmersam, at der var en vigtigere modsætning end mellem dansk og tysk, som den tyske forening slog så stærkt på, nemlig de modsatte syn på »det jammerlige treklasse-valgsystem« i Preussen. Derfor burde de frisindede enten opstille en frisindet kandidat eller stemme på den danske kandidat N. Nissen, der var langt mere frisindet end Hahn. Trods sympati for hans kritik af Hahns kandidatur måtte næsten alle de frisindede tage afstand fra hans radikale standpunkt. I denne situation, hvor der var splid i den tyske lejr, forsøgte Hejmdal at appellere til de frisindede om at stemme på den »frisindede« danske kandidat. De øvrige danske aviser var mere tilbageholdende, og Flensborg Avis tog endda afstand fra Hejmdals forsøg på at appellere til de frisindede: det var spildt ulejlighed over for et parti, som både kunne stemme for rigsforeningslovens sprogforbud og støtte reaktionære partier i rigsdagen. På de danske valgsteder kom forholdet til de frisindede også op. Den danske kandidat appellerede ligesom Hejmdal til de frisindede om ikke at støtte en så anti-frisindet mand som Hahn, ligesom han fremhævede, at nok skulle det danske parti ikke bringe sig i afhængighed af tyske partier, men det skulle heller ikke »umuliggøre det for folk, som har sympati for os, at vise den« og ... »ikke på nogen måde støde dem tilbage, når de ønsker at yde os deres hjælp samt af ærlig vilje kommer os i møde og vil give os en hånds-rækning«. Flere andre fremtrædende personer i det danske parti var dog mere tilbageholdende over for de frisindede. Resultatet af valget blev, at Nissen blev valgt. Det er imidlertid meget vanskeligt at vurdere, hvor mange frisindede vælgere, der enten er blevet hjemme eller har fulgt Hemmersams råd og stemt på Nissen. Sandsynligvis har de allerfleste dog nok stemt på Hahn. For Hemmersams vedkommende blev enden på sagen, at han blev ekskluderet af den frisindede forening i Åbenrå og i stedet selv dannede en ny frisindet forening i Sønderborg, som han imidlertid lod knytte til det demokratiske parti.⁴²

42. Hmd. 16/8, 18/10, 5/11 1907 og 4/4, 5/5 1908. Fl.A. 10/4 1908: på Gråsten-mødet stemte 160 af de 180 tillidsmænd på Hahn. Det var inden afstemningen blevet vedtaget, at alle tillidsmænd ikke alene skulle stemme på den kandidat, der blev opstillet, men også aktivt virke for hans valg.

Fl.A. 28/4, 2/5 1908. Hmd. 23/4, 27/4, 30/4, 4/5, 16/5, 11/5 og 4/8 1908. Svensson s. 92f.

Tønder-affæren: Ved landdagsvalget var der lagt op til en konfrontation mellem de frisindede og den tyske forening, men de frisindede bøjede – med få undtagelser – af. I december 1908 kom det imidlertid til en alvorlig konfrontation. Den tyske forening havde ønsket at oprette en afdeling i Tønder, men det ret frisindede byråd tog afstand fra planen. Efter Leonharts tilskyndelse vedtog byrådet den 22. december enstemmigt (3 medlemmer med tilknytning til den tyske forening var fraværende) en resolution, hvori det erklæredes, »at oprettelsen af en sådan stedlig afdeling ville være egnet til at fremkalde en aldeles ufrugtbar kamp mellem tysksindede og dansksindede borgere og forstyrre den gode forståelse, der hidtil har hersket mellem de i politisk henseende forskelligt tænkende borgere i Tønder by; ligeledes må oprettelsen af en sådan stedlig afdeling så meget mere afværges, som den udsoning af de nationale modsætninger, den kongelige regerings politik tilstræber, må billiges, og man nærer fuldkommen tillid til regeringen med hensyn til dens varetagelse af de tysksindedes interesser. Magistraten og Borgerrepræsentationen anbefaler derfor deres medborgere ikke at deltage i oprettelsen af en stedlig afdeling af den tyske forening i Tønder«. Resolutionen var helt på linje med det slesvig-holstenske frisinds Nordslesvig-politik, og Leonharts interesse i at få den vedtaget må måske søges i hans behov for at skaffe sig good-will blandt sine danske vælgere i 4. kreds, som for en stor dels vedkommende følte sig skuffet over hans støtte til rigsforeningsloven. Tønder-affæren var et nederlag for den tyske forening, selv om den dog i begyndelsen af det nye år alligevel gennemtrumfede sin plan om at oprette en afdeling i Tønder. Samtidig var den med til at forværre forholdet mellem den tyske forening og de frisindede. I 1909 uddybedes denne konflikt omkring danskerspørgsmålet, men forinden skete der noget opsigtsvækkende med de frisindedes hovedorgan i hertugdømmerne.⁴³

»Kieler Zeitung«s kursændring: I begyndelsen af 1909 svingede Kieler Zeitung om i sin Nordslesvig-politik. I teorien hævdede bladet sit gamle standpunkt med hensyn til Nordslesvig-spørgsmålet, som var i overensstemmelse med det slesvig-holstenske frisinds traditionelle politik, men i praksis – i artiklerne om Nordslesvig-spørgsmålet – havde Kieler Zeitung skiftet holdning og nærmet sig den tyske forenings standpunkt. Kieler Zeitung havde været en af de ivrigste modstandere af Køller-politikken og havde også i mange år talt for en løsning af optantspørgsmålet. Det havde derfor taget meget godt imod optantkonventionen i 1907 og havde store forventninger til virkningerne af den i Nordslesvig med hensyn til ro og forsoning. Desuden havde det støttet v.

43. Dansk Aarbog 1908 s. 158f. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 253. Hmd. 28/12, 29/12, 24/12 1909 og 16/1 og 18/1 1909.

Bülows nye Nordslesvig-politik og taget godt imod gehejmeråd Jürgensens analyser af Nordslesvig-spørgsmålet, ligesom det også havde støttet Tønder byråd i dets afvisning af den tyske forenings forsøg på oprettelse af en afdeling i Tønder. Disse synspunkter måtte bringe Kieler Zeitung i et modsætningsforhold til den tyske forening, og bladet havde da også ved flere lejligheder udtalt, at det anså den tyske forening for at være den største uromager i Nordslesvig, skønt det da heller ikke undlod at kritisere det danske parti. Begrundelsen for kursændringen fremgik indirekte af flere artikler i Kieler Zeitung. Dets forventninger om en beroligelse af sindene i Nordslesvig som resultat af optantkonventionen var slået fejl, og det var danskernes skyld. En anden – og mere plausibel – forklaring på kursændringen er, at sønnen af avisens ejer, Ahlmann, havde fået mere indflydelse på bladets linje, og han var – ifølge »Politiken« – »en socialistforskrækket bourgeois«, der omgikkes mænd som den nationalliberale Schifferer, der var meget fjendtlig over for danskerne. De to fløje inden for det danske parti, repræsenteret af Hejmdal og Flensborg Avis, vurderede situationen forskelligt. Under den skarpe polemik, der udviklede sig i løbet af foråret 1909 mellem Kieler Zeitung og den danske presse, udtalte Flensborg Avis, at når Kieler Zeitung tilsyneladende opgav sit traditionelle forsvar for de danske nordslesvigeres rettigheder og kastede sig i armene på den tyske forening, måtte det udskrives som et tegn på de tyske frisindedes troløshed og som en formaning til de danske nordslesvigere om ikke at stole på andre end sig selv. Hejmdal forsøgte imidlertid at fastholde Kieler Zeitung på dets tidligere frisindede synspunkter ud fra den betragtning, at det var betydningsfuldt for det danske parti, at det slesvig-holstenske frisinds talerør over for den tyske offentlighed gav en ret danskervenlig fremstilling af Nordslesvig-spørgsmålet. Kieler Zeitung havde tidligere svinget noget i sin holdning til Nordslesvig-spørgsmålet, og i den følgende tid holdt det heller ikke nogen helt konsekvent linje. Alligevel må man konstatere, at begivenhederne i foråret markerer en afgørende kursændring i bladets Nordslesvig-politik.⁴⁴

Neumünster-resolutionen oktober 1909: I foråret og sommeren 1909 kom det til et voldsomt sammenstød mellem den tyske forening og de frisindede partier i hertugdømmerne, som bl.a. førte til, at de forenede frisindede partier i Slesvig-Holsten på deres partimøde i Neumünster i efteråret vedtog en resolution om deres stilling til Nordslesvig-spørgsmålet og den tyske forening. Anledningen til sammenstødet var, at det kom den tyske forening for øre, at en frisindet rigsdagsmand fra hertugdømmerne på en forespørgsel til statssekretær v. Schön om Nordslesvig bl.a. skulle have fået dette svar »Skaf mig dog denne

44. Sievers s. 122. Fl.A. 11/2, 10/3, 24/3, 9/5 1909. Hmd. 16/3, 17/3 og 3/5-11/5 1909.

Hr. Hahn bort deroppe«. Baggrunden for denne udtalelse, som det overhovedet er tvivlsomt, om v. Schön er fremkommet med, kom dog først efterhånden frem. Der var igen indtrådt en skærpelse i den politiske kurs mod de danske nordslesvigere efter den korte periode med den »mildere kurs«. Derfor ønskede H.P. Hanssen at få regeringens Nordslesvig-politik drøftet i rigsdagen, hvilket imidlertid var praktisk umuligt på dette tidspunkt p.g.a. tidspresset i rigsdagen.

Men de frisindede rigsdagsmænd var nu – efter at blok-samarbejdet var brudt sammen – mere villige til at vove at støtte H.P. Hanssen. Derfor inspirerede H.P. Hansen den frisindede rigsdagsmand Struve til, efter samråd med og på vegne af den frisindede rigsdagsgruppes slesvig-holstenske medlemmer, at stille udenrigsministeren en skriftlig forespørgsel vedrørende forholdene i Nordslesvig. Kort efter kom det rygte ud, at v. Schön skulle have udtalt sig meget ufordelagtigt om Hahn, hvilket han imidlertid senere til dels dementerede. Dette dementi standsede imidlertid ikke angrebene på v. Schön i den konservative presse. På den tyske forenings generalforsamling den 3. juli i Gråsten fremsatte Hahn nogle meget alvorlige beskyldninger mod de frisindede: 1. Frisindede parlamentarikere skulle med H.P. Hanssens vidende have foretaget skridt til at undergrave den nordslesvigske tyskheds stilling. 2. De skulle have været H.P. Hanssens »banketvenner« og i øvrigt have voldt tyskerne i Nordslesvig store vanskeligheder. 3. De skulle have understøttet det danske parti. 4. Taktiske overvejelser (håb om ved danskernes hjælp at erobre 2. og 4. valgkreds) skulle for dem have vejet tungere end hensynet til tyskhedens skæbne i Nordslesvig. På frisindede møder i Tønder og Flensborg tog Leonhart og Leube stilling til anklagerne. Leonhart afviste alle den tyske forenings anklager samtidig med, at han beklagede fremkomsten af v. Schöns udtalelser. I øvrigt tog han afstand fra den tyske forenings Nordslesvig-politik. Leube, der ligesom flertallet inden for den frisindede forening i Åbenrå tilhørte den fløj inden for de frisindede, der i nationalpolitiske spørgsmål lå ret tæt op ad den tyske forening, hævdede, at han gik ind for en retfærdig behandling af danskerne, men i øvrigt bekendte sig til den tyske forenings program. På det frisindede årsmøde den 31. oktober tog det slesvig-holstenske frisind imidlertid sin holdning til det nordslesvigske spørgsmål op til debat. Anledningen var, som dagsordenspunktet angav, »Landsretsråd Dr. Hahns angreb på hertugdømmernes frisindede parlamentarikere«. Efter at Struve i sin indledning havde tilbagevist den tyske forenings angreb på de frisindede, udformedes under debatten den resolution, som er aftrykt i appendikset. Hovedintentionen med resolutionen, som blev enstemmig vedtaget, var helt tydeligt – i et opgør med den tyske forening – at betone de frisindedes nationale sindelag: de frisindede varetog fuldt ud de tyske nationale interesser i Nordslesvig, og hævdelser af princippet om

»lige ret for alle« og kravet om »en rolig og støt politik« fra regeringens side var også i overensstemmelse med den nationale interesse. Både Hejmdal og Flensborg Avis tog ret godt imod resolutionen.⁴⁵

Rigsdagsvalget i januar 1912: I januar 1912 skulle der være rigsdagsvalg. Og allerede på et møde i november drøftede vælgerforeningen omvalgsspørgsmålet. Resultatet af drøftelserne markerede noget af et brud med den traditionelle omvalgspraksis: »Ved mulige omvalg i anden og fjerde kreds besluttedes det eventuelt at støtte de frisindede partier og socialdemokraterne og i den anledning udstede et særligt valgopråb«. Imidlertid kom det ikke til noget formelt brud med traditionen, idet vælgerforeningen udstedte sin gamle omvalgsparole, men i praksis støttede den frisindede kandidat i 4. kreds, og det endda ret kraftigt. Både i 2. og 4. kreds kom de frisindede kandidater på omvalg. I 2. kreds kom Leube, der havde tilsluttet sig den tyske forenings program, på omvalg mod en socialdemokrat. Resultatet af omvalget blev, at Leube blev valgt med massiv borgerlig støtte, men – så vidt det kan ses – uden støtte fra de danske vælgere, der for en dels vedkommende støttede socialdemokraten. I 4. kreds kom den frisindede kandidat Blunck på omvalg mod den nationalliberale Schifferer, der helt havde stillet sig på den tyske forenings standpunkt. Ligesom ved omvalgene i 1903 og 1907 kom der også denne gang henvendelse fra det frisindede parti til det danske parti om støtte. Kredsens tidligere kandidat, Leonhart, skrev til H.P. Hanssen og bad ham indtrængende om at gøre sin personlige indflydelse gældende, så Blunck kunne få alle de danske stemmer. Hvis Schifferers valg, som også for danskerne måtte være en ubehagelig mulighed, skulle undgås, måtte – ifølge Leonharts udregninger – ingen danske vælgere blive hjemme. Det danske parti besvarede anmodningen ved at give Blunck en massiv opbakning. Klarest kom det danske partis stilling dog frem på et specielt valgmøde for Bluncks valg i Brede. Det var noget nyt, at det danske parti så aktivt blandede sig i et internt tysk opgør. På mødet opfordrede den danske kandidat i 4. kreds, P. Jessen, de 2 danske landdagsmænd og flere andre til, at alle denne gang deltog i omvalget for at hindre Schifferers valg. Resultatet blev, at Blunck blev valgt, og, så vidt det kan skønnes, mødte de danske vælgere stort set fuldtalligt op og stemte på Blunck, hvorved de blev udslaggivende. Den tyske forening rasede mod de frisindede efter Schifferers nederlag: Blunck beskyldtes for at være unational og stå i ledtog med danskerne.⁴⁶

45. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 251-53 og s. 311ff. Nordmark 15/8 1909 s. 56-60. Schl.Grp. 2/11 1909. Hmd. 17/7, 24/8, 1/11, 2/11 1909. Fl.A. 19/10 og 2/11 1909.

46. VF's arkiv: Forh.prot. for best. og tils. 1908-21 Nr. 278. H.P. Hanssens priv.ark.: Brev fra Leonhart 14/11. Fl.A. 17/1, 23/1, 19/1 1912. Hmd. 21/12 1911 og 18/1, 19/1 og 21/1 og

Landdagsvalget i maj 1913: Også i 1913 gik bølgerne højt omkring kandidat-spørgsmålet. Den frisindede forening i Åbenrå afviste enhver tanke om Hahns kandidatur i Åbenrå-Sønderborg-kredsen og ville ikke gå med til at støtte en kandidat, som stod længere til højre end de nationalliberale. Også flere enkeltpersoner begyndte at advare og protestere mod Hahns eventuelle kandidatur, bl.a. i læserbreve i den danske presse; argumentationen gik både på det partipolitiske og det nationalpolitiske spørgsmål. Og på møder arrangeret af de 2 nye frisindede foreninger i Sønderborg og Haderslev talte de frisindede parlamentarikere Hoff og Blunck, der begge tog kraftigt afstand fra den tyske forenings politik. Nogen fast og enig frisindet front mod den tyske forening i landdagsvalgspørgsmålet var der dog langt fra tale om, så da Hahn alligevel blev opstillet som tysk fælleskandidat for Åbenrå-Sønderborg-kredsen, blev han helt og fuldt bakket op af den frisindede forening i Åbenrå, der også stod som medunderskriver af valgopråbet for ham. Den frisindede forening i Sønderborg følte sig imidlertid ikke forpligtet af flertalsbeslutningen på opstillingsmødet, da den tyske forenings tillidsmænd ikke havde vist den mindste imødekommehed over for mindretallets ønsker ved opstillingen. Resultatet af valget blev dog også denne gang, at den danske kandidat blev valgt. Også denne gang må man gå ud fra, at flertallet af de frisindede vælgere har stemt på Hahn, men en del flere vælgere er nok blevet hjemme denne gang end sidste gang, hvorimod det er ganske usandsynligt, at ret mange frisindede har stemt dansk. På fordeling af valgmænd har uroen i den tyske lejr sikkert kun haft meget begrænset indflydelse. En del frisindede vælgere var dog så utilfredse med den vage modstand, som den frisindede forening i Åbenrå og specielt dens formand, Tögesen, havde ydet mod opstillingen af Hahn, at de i Hejmdal afskrev Tögesen som en frisindet. Ved landdagsvalget i Haderslev-kredsen, hvor den danske kandidat blev genvalgt med stor majoritet mod den tyske fælleskandidat, dr. Carstens, der var knyttet til den tyske forening, skete der det opsigtsvækkende, at en af de tyske valgmænd undlod at stemme på Carstens – nemlig formanden for den frisindede forening i Haderslev, Hönnicke. Landdagsvalget havde endnu engang vist, at der i de frisindede kredse i Nordslesvig var ved at udvikle sig to retninger eller fløje. Det, der skilte, var holdningen til den tyske forening og dermed også til det nordslesvigske spørgsmål.⁴⁷

Den »Slesvig-holstenske generalstorm« og Kieler-resolutionen: I slutningen af 1913 og begyndelsen af 1914 foranstaltede den tyske forening en veritabel

24/1 1912. Hmd. 11/6 1912: det danske årsmøde støttede fuldt ud fremgangsmåden i 4. kreds.

47. Hmd. 8/12, 19/12, 25/12 1912 og 7/1, 5/2, 25/2, 6/4, 11/5, 18/5, 4/6 og 21/6 1913. Fl.A. 23/7 1912 og 29/4, 7/5 1913.

storm på regeringen for at få den til at skærpe kursen over for danskerne i Nordslesvig. Den 14. december afholdtes der massemøder i Flensborg med ca. 3000 deltagere, hvor der blev vedtaget en resolution, der i realiteten krævede, at regeringen skulle vende tilbage til en slags Køller-politik. Det lykkedes også for den tyske forening at få en danskerdebat i landdagen i februar, hvor stort set de samme synspunkter fremførtes af den nationalliberale Schifferer og den frikonservative Johannesen. De danske landdagsmænd fik imidlertid kraftig støtte af socialdemokraten Ströbel og den frisindede Wittrock. Wittrock afviste, at regeringen burde vende tilbage til en form for Køller-politik. Den »er i strid med vor retfærdighedsfølelse, den er i strid med vor respekt for modstanderen, og den er frem for alt i strid med vor opfattelse af, hvad der ligger i statens interesse«. Wittrock tog afstand fra den tyske forenings aggressive politik og anbefalede i stedet en »omsorgsfuld pleje af tyskheden«, idet man lod danskerne pleje deres sprog og folkeejendommelighed. Således ville de danske nordslesvigere bedst blive assimileret i det tyske rige. Wittrocks tale faldt ikke i god jord hos alle frisindede i Nordslesvig. Imidlertid tog bestyrelsen for det frisindede parti i hertugdømmerne initiativ til at sætte det nordslesviske spørgsmål på dagsordenen til partimødet den 25.-26. april. Den 19. april holdt både Gråstens og Åbenrås frisindede møde for at forberede provinspartimødet. I Gråsten blev der vedtaget en resolution, der gav den danske agitation, der sigtede mod en genforening af Nordslesvig med Danmark, skylden for de ulykkelige forhold i Nordslesvig. I Åbenrå blev der udfærdiget et 20 sider langt memorandum, som gav udtryk for synspunkter, der også lå tæt op ad den tyske forenings. På provinspartimødet indledte Wittrock en drøftelse af Nordslesvig-spørgsmålet og foreslog en resolution, der i korte træk skulle fremstille de frisindedes principielle Nordslesvig-politik (aftrykt i appendiks). Resolutionsforslaget mødte imidlertid modstand bl.a. fra Carstens, Elmshorn, der mente, at tyskerne blev tillagt for megen skyld, mens danskerne slap for mildt. Disse synspunkter tilsluttede partisekretær Sørensen, Flensborg, der repræsenterede Åbenrå og fremlagde deres memorandum, sig sammen med Knutz fra Gråsten, der oplæste sin resolution. Lærer Jørgensen, Sønderborg, Blunck og alle de øvrige diskussionsdeltagere anbefalede imidlertid resolutionen, der da også blev vedtaget, uden at nogen stemte imod. (Måske har enkelte dog undladt at stemme). Resolutionen er egentlig i overensstemmelse med Neumünster-resolutionen, men i udformningen en del mere venlig over for danskerne, hvilket sikkert skyldes, at de frisindede ønskede at forsvare danskerne mod den tyske forenings grove angreb under den »slesvig-holstenske generalstorm«. Den danske presse tog godt imod resolutionen, men stillede spørgsmålstejn ved, hvor meget frisind, der egentlig var tilbage i selve Nordslesvig.⁴⁸

Konklusion

De relativt mange frisindede i Nordslesvig havde svært ved at gøre sig gældende i det politiske liv i Nordslesvig af flere grunde. For det første blev de ret sent og aldrig ret godt organiseret. Vigtigere var det dog, at de lige fra starten var i klemme i den nationalpolitiske spænding. Selv de frisindede accepterede i princippet behovet for en national enhed eller front over for danskerne, der var i flertal i Nordslesvig. Da det imidlertid var den konservativt dominerede tyske forening, der stillede sig i spidsen for tyskheden som samlingspunkt, blev det yderst vanskeligt for de frisindede at komme igennem med deres partipolitiske og nationalpolitiske synspunkter – ethvert forsøg derpå kunne straks tolkes som unationalt. Endelig var de nordslesvigske frisindede splittede med hensyn til det nationalpolitiske spørgsmål, hvilket nok til dels skyldtes den stadig voksende nationale spænding. Inden for det slesvig-holstenske frisind, som var en betydelig magtfaktor i det slesvig-holstenske politiske liv, var der med få undtagelser (hvortil jo hørte en del af nordslesvigerne) enighed om en Nordslesvig-politik, der var i klar modsætning til den tyske forenings. Og på den baggrund kunne der i flere situationer etableres et samarbejde mellem de frisindede og det danske parti. Et samarbejde, som fløjen omkring redaktør Jessen og Flensborg Avis var langt mere tilbageholdne – undertiden blankt afvisende – overfor. De frisindede var imidlertid et borgerligt-nationalt parti, der i sidste ende måtte sætte nationale interesser over liberale principper, hvilket jo førte dem ind i deres »nationale dilemma«. Presset af den tyske forening søgte en stor del af de nordslesvigske frisindede at komme ud af dilemmaet ved at afskrive store dele af de frisindedes gamle principper om »lige ret for alle« osv., hvorimod den officielle linje inden for det slesvig-holstenske frisind helt til det sidste var, at det altid måtte være i statens interesse at behandle nationale minoriteter ud fra de frisindedes liberale og humane principper.

---

48. Hmd. 16/12 og Fl.A. 16/12 1913. Fl.A. 19/2-26/2 1914 og 26/4, 27/4, 28/4, 19/5 1914. Hmd. 11/3, 25/4, 27/4, 29/4 1914. Schl.Grp. 25/4, 27/4 1914. Nordschleswig 1/5 og 15/5 1914. Kort tid efter Flensborg-mødet arrangerede Fredsforeningen, som også havde en del frisindede medlemmer, et møde i Flensborg som protest mod den tyske forenings møde, hvor også flere frisindede deltog (Fl.A. 20/12 1913).

Desværre kendes den åbenråske frisindede forenings memorandum ikke fuldt ud. Ingen af de tilgængelige aviser aftrykker det, og det blev ikke oplæst på partimødet, kun fremlagt for bestyrelsen, som ikke tog hensyn til det. Gråsten-resolutionen er derimod aftrykt i Fredsforeningens tidsskrift (Nordschleswig 15/5 1914).

Litteratur og kilder

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå: *H.P. Hanssens privatarkiv*: A2-breve fra forskellige. Vælgerforeningens arkiv (*VF's arkiv*): *Forhandlingsprotokol for bestyrelse og tilsynsråd 1908-21*.

Dybbøl-Posten (*Dy.Po.*)

Flensborg Avis (*FLA.*)

Hejmdal (*Hmd.*)

Modersmaalet-Dannevirke (*Mod.-Dv.*)

Die Nordmark. Vierteljahrschrift des Deutschen Vereins für das nördliche Schleswig.

Nordschleswig. Halbmonatschrift zur Vertretung deutscher Friedensarbeit in der Nordmark.

Dansk Aarbog. Et nationalt Aarsskrift. 1908. Red. af V. la Cour (Århus 1909).

Elm, L.: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlichen Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945. II. (Leipzig 1970).

Elm, L.: Zwischen Fortschritt und Reaktion. Geschichte der Parteien der liberalen Bourgeoisie in Deutschland 1893-1918. (Berlin 1978).

Hanssen, H.P.: Tilbageblik II og III (København 1932).

Heberle, R.: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-32. (Stuttgart 1963).

Mackeprang, M.: Nordslesvig 1864-1909 (Kbh. 1910).

Mogensen, M.S.: Forholdet mellem det danske parti i Nordslesvig og de oppositionelle organisationer: socialdemokratiet, de frisindede og fredsforeningen, ca. 1902-1914. (Specialeafhandling. Århus 1976).

Nipperdey, Th.: Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918. (Düsseldorf 1961).

Nordslesvig 1899. Udvisningsdebatterne i Landdagen og Rigsdagen. (Åbenrå 1899).

Petersen, Th.: De danske Aarsmøder 1902 og 1903, i Sønderjyske Årbøger 1903, s. 301-310.

Redaktør Jessens artikler, i udvalg v. M. Jessen (Kbh. 1907).

Salomon, F.: Die deutschen Parteiprogramme II (Leipzig 1907).

Sievers, K.D.: Die Köllerpoleitik und ihre Echo in der deutschen Presse 1897-1901. (Neumünster 1964).

Svensson, A.: Kamp og Fest I (1960).

Appendiks

Neumünster-resolutionen, vedtaget af det frisindede folkeparti og den frisindede forening i hertugdømmerne på provinspartimødet den 31/10 1909:

- »1. Partidagen for de frisindede i Slesvig-Holsten står med hele det frisindede parti på det standpunkt: Nordslesvig er et uadskilleligt stykke af det »up ewig ungedeelte« Slesvig-Holsten, uløseligt forbunden med Preussen og Tyskland.
2. Partidagen tager bestemt afstand fra den illoyale og delvis i hadefuld form optrædende agitation, der kæmper imod denne statsretslig set definitivt fuldbyrdede ordning.
3. Partidagen udtaler sin tillid og tak til de frisindede rigsdags- og landdagsmænd fra Slesvig-Holsten, som træder i skranken for en fredelig udjævning af de nationale modsætninger i Nordslesvig og for en styrkelse af tysk væsen og tysk art. Sammen med alle frisindede vælgere i Slesvig-Holsten tilbageviser den med harme dr. Hahns aldeles ubegrundede angreb på de frisindede parlamentarikers tyske sindelag.
4. Nu som før anser partidagen en kulturel fremme for det bedste middel til landets fuldstændige beroligelse. Den venter, at regeringen uden vaklen vil øve lige ret mod tyske og danske og føre en rolig og støt politik«. ⁴⁹

Kieler-resolutionen, vedtaget af »Fortschrittliche Volkspartei« i hertugdømmerne på provinspartimødet den 26/4 1914:

»Partidagen erklærer, at Nordslesvigs forbindelse med Preussen og Tyskland er en uforanderlig kendsgerning, og at alle forsøg på at skille Nordslesvig fra den preussiske stat må fordømmes på det skarpeste.

Den dansktalende befolknings ønske om og bestræbelser for at bevare sprog og sæder, er berettiget og kan ikke anses for statsfarlig. Partidagen beklager levende de politiske modsætningers skærpelse. Den fordømmer på det bestemteste alle forholdsregler, som er egnet til at overføre de politiske modsætninger på det økonomiske område, og erklærer boykotning af politiske modstandere for et uværdigt kampmiddel.

Partidagen er af den mening, at kun en rolig, retfærdig og stadig politik er i stand til at hidføre fredelige tilstande. Lovstridige udskejelser fra dansk side bør imødegås med fasthed. En smålig nålestikspolitik er uværdig for et kulturfolk og politisk resultatløs.

Der må ydes tyskerne i Nordslesvig enhver åndelig og økonomisk støtte«. ⁵⁰

49. Hmd. 1/11 1909. Den tyske originaltekst findes bl.a. i Schl.Grp. 2/11 1909.

50. Hmd. 27/4 1914. Den tyske originaltekst findes bl.a. i Schl.Grp. 27/4 1914.